

1. H	2. /	3. H	3. a	3. b	4. H	5. H	5. a	5. b	6. J	6. a	6. b	7. H	8. X	8. a	8. b
9. S	9. X	10. H	10. a	10. b	11. H	12. H	13. H	13. a	13. b	14. /	14. a	14. b	15. Y	16. X	
17. H	17. a	17. b	18. N	18. a	18. b	19. H	19. a	19. b	20. H	21. /	21. a	21. b	21. c	22. H	

Rovásírásunk r jegye.

A rovásírással foglalkozók jól tudják, hogy az összes többi írásokhoz hasonlóan ez sem volt állandó, hanem alá volt vetve az örök változás törvényének. Valószínű, hogy addig, amíg rótták, a készítési eljárás következtében aránylag keveset változott, de bizonyos, hogy ama jóval rövidebb idő alatt, amikor a bicsakkal favesszőre való rovásról a tollal papírosra való írássá alakult át, nagyon sokat módosult. A teljesen elüttő készítési eljárás rohamosan megkerekítette a régi szögletes alakokat, sőt az írásbeliséggel együtt járó könnyebbség, gyorsaság még ennél is veszedelmesebbé lett reá, mert az utóbbiakkal meglehetősen együttjáró gondatlanság még gyökeresebben átalakította.

Rendkívül tanulságos példa erre az *r* rovásjegye. Mint *Németh Gyula* összeállítása¹ mutatja, a kb. a mai H betűnkkel azonos alakja² mellett előfordul rövidebb-hosszabb ferde vagy függőleges egyenes gyanánt is. Minthogy ezek a változatok — kivált ha nagyszámúak — erősen megnehezítik rovásírásos szövegeink kiolvasását, feltétlenül szükséges a számos válfajjal bíró rovásjegyek tulajdonképpeni alap- és főbb alakjait megállapítani, valamint a leszármazottak kapcsolatait, jelentőségét tisztázni.³

¹ A magyar rovásírás. (Budapest, 1934., rövidítése: MRI.) VII. mell.

² A H alak nem adja teljesen híven vissza a rovásbetű eredeti alakját, nyomdai okokból azonban mégis kénytelenek vagyunk így jelölni. Alatta természetesen a megállapítandó szabályos alakot kell értenünk; illetve az összehasonlító betűalak-összeállításban (*baö.*) idézett egyéni változatokat. A *baö. 1.* a nikolsburgi, a 2. a rovásnaptárbeli, a 3a. Miskolczi Csulyak István- és Miskolczi Cs. Gáspár-féle, a 3b. Miskolczi Csulyak István-féle, 4. a Telegdi-Rétyi Péter-féle, 5a. Kájoninak Telegdi-féle, 5b. Kájoni „eredeti“ betűsora-beli, 6a. Harsányi-Hickes-féle, 6b. Harsányi-Hickes és a Teleki-könyvtárbeli Harsányi-féle, 7a. MNM 1680-táji, 8a-b. Lakatos István-féle, 9a. Kapossi-Bél, Teleki-könyvtárbeli Bél és Lipsius-féle, 9b. Kapossi-Bél-féle, 10a. Telegdi-giesseni s Komáromi Csipkés György, 10b. Telegdi-giesseni s hamburgi(?), 11. Telegdi-hamburgi, 12. Rettegi István-féle, 13a. Teleki-könyvtárbeli Telegdi, udvarhelyi, Anonymus-féle, 13b. ú. ott a Bél-féle, 14a. u. o. Kapossi-féle, 14b. u. o. Kapossi- s Dobai-féle, 15. u. o. Dési-féle, 16. u. o. Lipsius-féle, 17a-b. Csíkszentmihályi, 18a-c. keteji Székel Tamás-féle, 19a-b. Szamosközy-féle, 20. Musnai Dakó György-féle, 21a. Telegdi giesseni, 21b-c. Telegdi giesseni s hamburgi másolatában, illetve rovásbetűsorokban, emiésekben fordul elő. A 22. végül a jenisszeji türk *velaris r*.

³ *Sebestyén Gyula*: A magyar rovásírás hiteles emlékei. (Budapest, 1915. — MRHE.) 141. l-on foglalkozott ugyan röviden az *r* jegyek szerepével, ámde mivel sorai megírásához sokkal kevesebb anyagot használhatott fel, az azok alapján leszűrt eredménye nem teheti feleslegessé e kérdésnek részletesebb alapra támaszkodó újabb megvizsgálását.

I.

Legrégébbi rovásírásos emléküinkben, a XV. sz. derekáról származó *nikolsburgiban*⁴ két olyan párhuzamos-függőleges egyenes szemlélteti jegyünket (*baö. 1.*), amelyeket kb. középmagasságban egy balról-alólról jobbra-felfelé haladó ferde egyenes köt össze. Az alak egyszerűen megfelel a rováskészítésnek.

A *Marsigli* feljegyezte *rovásnaptár* rovásbetűsorában balról-alólról jobbra-felfelé irányuló rövid ferde egyenes (*baö. 2.*) ábrázolja az *r* hangot.⁵

Miskolczi Csulyak István 1610—1638 közöttől eredő rovásábécéjében⁶ ellenben két jegyet találunk az *r* hang megjelölésére, mégpedig az előbbivel azonos irányú, de valamivel hosszabb ferde egyenest (*baö. 3b.*) az *r* (*kis r!*) és két olyan párhuzamos-függőleges egyenest, amelyeknek a nikolsburgiból már ismeretes irányú ferde összekötő vonala a baloldali függőleges kb. $\frac{2}{3}$ -nyi magasságától a jobboldali függőleges csúcsához húzódik (*baö. 3a.*), az *R* (*nagy R!*) jelölésére. Mivel Csulyak István ugyanazon az oldalon kétszer is leírta a rovásábécét és mindkettőben teljesen ugyanolyan alakban, továbbá mivel mindkettőben tökéletesen egybehangzóan tüntette fel hangértékeket, valamint latin betűs átírásukat, nem igen tekinthetjük véletlenség vagy figyelmetlenség okozta elírásnak, hibának ezt a változatot.

Telegdi János Rudimentájának eddig előkerült legrégebbi (1671.), *Rétyi Péter*-féle fogarasi másolata — eltekintve az egyes vonalak esetleges valamivel hosszabb vagy rövidebb voltától — határozott H alakkal (*baö. 4.*) szerepelteti rovásjegyünket.⁷

*Kájoni János*nak a *Telegdi*ére visszamenő 1673-i rovásbetűsorában⁸ kb. ugyanezt a H alakot (*baö. 5a.*) találjuk, csak azzal az eltéréssel, hogy a függőlegesek már nem egyenesek, hanem, ha gyengén is, de befelé domborodóan íveltek, sőt végeik elég szembetűnően kigörcsülnek. — Kájoni másik, ú. n. „eredeti“ ábécéjében viszont, ha nem is egészen szabályos, de függőleges egyenes (*baö. 5b.*) szolgál az *r* megjelölésére.

Hickes Györgynek Harsányi Jánostól származó 1678-körüli rovásbetűsorában⁹ ismét két alakot látunk. Egyik a mi *r* betűnkkel majdnem tökéletesen egyező (*baö. 6a.*) a *kis r*, a másik, két párhuzamos egyenes, amelynek ellenkező végeit a szokott irányban menő ferde egyenes köti össze (*baö. 6b.*) meg a *nagy R* jelzésére való.

A *Magyar Nemzeti Múzeumnak* ismeretlentől eredő *1680-táji*

⁴ *Jakubovich Emil*: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. (Budapest, 1935. — SzRLÁ.) 1. mell. és 5. l.; MRI. I. mell. és 3. l.

⁵ MRHE. 2. mell. és 42. l.; MRI. II. és VII. mell., 7. l.

⁶ SzRLÁ. II. mell. és 13. l.

⁷ SzRLÁ. III. mell.; MRI. IV. mell.

⁸ MRHE. 126—127., 129. l. Az „eredeti“ betűsort l. MRI. 15. l. is.

⁹ MRHE. 112. l.; de v. ö. még *Sebestyén Gyula*: Rovás és rovásírás. (Budapest, 1909. — RÉR.) 246—247. l.-l is.

rovásábécéje¹⁰ az *r* megjelölésére megint csak egy rovásjegyet ismer. Lényegileg tökéletesen megegyezik a legutóbb leírt jel alakjával, csak szabatosabb lerajzolásban tér el: függőlegesei egyenlő magasak és párhuzamosabbak (*baö.* 7.).

Lakatos István 1702-ben szintén *Telegdi Rudimentáját* használta forrásul. Nála megint két jegyalak van: a szokásos ferde egyenes / és a még íveltebb oldalszárakkal bíró H alak (*baö.* 8b. és 8a.). Jóllehet kétszer (a teljes ábécében és a mássalhangzók csoportjában) is bemutatja mindkettőt, mégis mind a két helyen egyszerűen *r* (*kis* latin betűvel írt át minden rovásjegyet!) hangértékűnek mondotta mindkét rovásjegyet. Árva szót sem szólt arról, hogy az egyiket *kis*, a másikat *nagy betű* gyanánt használta volna.¹¹

Bél Mátyásnak *Kapossi Sámuel*től 1713-at megelőzőleg szerzett rovásjegysorában a *baö.* 9a. jegy szerepel a *kis r*, a *baö.* 9b. jel pedig a *nagy R* jegyeként.¹² A szemelláthatólag az írásbeliség hatása alatt keletkezett részletkülönbségeiket teljesen felesleges külön megtárgyalnunk.

Telegdi János *Rudimentájának* 1709—1714. közötti *giesseni* másolatában levő rovásábécé csupán a ferdeösszekötő vonalas H alakú jegyet ismeri (*baö.* 10a.). Egyedül ezt az alakot mutatja be úgy a teljes betűsorban, mint a mássalhangzók meg az egyszerű mássalhangzók csoportjaiban. Utóbb azonban az összevonásokról szóló fejezetének negyedik kérdés- és feleletében a H rovásbetű írásáról azt jegyzi meg, hogy szöközépen és végen rövidség okából sokszor mellőzik a két oszlopot és helyette | jegyet (*baö.* 10b.) használnak.¹³ — A *hamburgi* másolatának¹⁴ betűsora szintén egész szabályosan adja a ferde összekötő vonalas H jegyet (*baö.* 11.) és ennek a rövidítésekről beszélő fejezetében is változatlanul megtaláljuk a legutóbb idézett rövidítési szabályocskát.

Rettegi Istvánnak ugyancsak *Telegdi Rudimentájára* visszamenő rovásjegysora csak a H főalak változatát (*baö.* 12.) őrizé meg.¹⁵

A *marosvásárhelyi Teleki-könyvtárbeli kézirat* szorgalmas összeállítója a kilenc rovásjegysort tartalmazó összehasonlító betűalak összeállításában két rovatot is szentelt az *r*-eknek.¹⁶ Mindkét rovatot latin *nagy R*-rel jelölte, de mivel az összes rovásjegyeket mind *nagy* betűvel írta át és az *r* kétféle alakjait nem választotta külön még szembeötlő egyezéseik és eltéréseik alapján sem, nem mondhatjuk meg, hogy az a nagyságbeli *kis* eltérés, hogy az egyik sort *nagyobb R*-rel, a

¹⁰ MRHE. 112. l.

¹¹ *Boga Alajos*: Székelyföld történetírója a XVII. században. (Kolozsvár, 1914). 2. mell. és 64. l.

¹² MRHE. 115. l.

¹³ MRHE. XIV—XV., XVII. mell., 99—100., 103. l.

¹⁴ MRHE. 105. l. és *Magyar Könyvszemle.* 11—1903. évf. 262. és 267—268. l.

¹⁵ MRHE. 85. l.

¹⁶ MRHE. 114., a külön megismételt *Kapossi*-, *Névtelen*-, *Dobai*- s *Dési*-féle ábécék pedig 116—117. l.

másik sort valamivel *kisebb méretű, de ugyancsak nagy R*-rel írta, valóban a rovásjegy két külön használati értékét akarta-e jelezni vagy pedig véletlen csupán? Én inkább az utóbbit hiszem. Azt, hogy nem kívánta a *kis r* és *nagy R* közti különbséget éreztetni, mert, ha ezt akarta volna, akkor — amilyen rendszeresen dolgozott — az egyik sorba feltétlenül a H, a másik sorba meg okvetlenül a / változatait csoportosította volna.

A *Telegdi*-féle rovatába egyedül a betűsorbeli H jegyet vette be, de nem változtatás nélkül, mert a függőlegesek végeit vonalvéget lezáró egyeneskékkel zárta le (*baö. 13a.*). — *Harsányi* betűsorából csak a *baö. 6b.* alatt bemutatott jegyet vette át, szabályos alakra egészítvén ki azt. — Külön sorozta be *Bél Máttyás* és *Kapossi Sámuel* betűváltozatait. Előbbi *kis r*-jét változatlanul hagyta (*baö. 9a.*), a *nagy R*-jét ellenben kissé megegyesítette (*baö. 13b.*). — A *Kapossi* neve alatt külön feltüntetett változatok (*baö. 14a. s 14b.*) jelentősebbek, mert — miként az általa még egyszer, az összefoglalástól függetlenül, külön feljegyzett betűsora is igazolja — azt mutatják, hogy *Kapossi* helyesebb alakokat használt, *Bél* rajzolója vagy a rézmetszője viszont elég sokat rontott a *Kapossi* szolgáltatta betűk alakjain.

Ugyanez a *Teleki*-könyvtárbeli kézirat a most említett és már előbből is ismerteken kívül másoktól összeszedett betűsorokat is örökölt meg. Így az *udvarhelyi s a névtelen*-féle (utóbbit külön, az összefoglalástól függetlenül is feljegyezte) rovásbetűsorába a *Telegdi* Rudimentájának legutóbb említett alakváltozatával tökéletesen megegyező jegyet rajzolt be (*baö. 13a.*). — A *Dobai István*-félébe (amelyet szintén külön megisméltelt) viszont a *Kapossi*-féle *nagy R*-rel azonos alakút (*baö. 14b.*). — A *Dési*-féle rovásjegysor két *r* jegye valójában teljesen azonos az eredeti *Kapossi*-féle betűsor megfelelő jegyeivel (*baö. 14a. s 14b.*), amint külön is bemutatott ábécéje mutatja. Az összefoglalásában levő (*baö. 15.*), melyiknek a baloldalon hozzátoldott függőleges szakállá van, pedig bizonyára tollhiba. — A *Lipsius*-féle sorozata végül egyszerűen *Bél* betűsorát utánozza. A *kis (?) r* jegyét híven másolta (*baö. 9a.*), a *nagy (?) R*-je (*baö. 16.*) ellenben tovább romlott.

Az eddigiekben a különböző rovásjegysorokban feljegyzett alakokat tekintettük át. Most vizsgáljuk végig a rovásírásos szövegeket is, még pedig nemcsak a kérdéses rovásjegyeink alakjait illetőleg, hanem előfordulási viszonyaik, kapcsolataik megállapítása végett is.¹⁷

*Jakubovich Emil*¹⁸ azt írja, hogy a *székelyderzsi felirat* merész összevonásában nyoma sincs az *r* rovásjegyének. *Németh Gyula*¹⁹ szerint feltehető, hogy nincs *r* betű a feliratban, de viszont a *d* jelében is

¹⁷ Magától értetődőleg csupán a már közölt szövegeket, mert pl. sem *Rétyi Péter* 1671-i másolatát, sem a *dr. Musnai László* felfedezte nagyenyedi *Bethlen-kollégiumi* másolatot nem használhatom, amíg a közlésükkel foglalkozók eredményei meg nem jelennek.

¹⁸ *Magyar Nyelv.* 28—1932. évf. 267. l.

¹⁹ *MRI.* 5. és 20. l. és VII. mell.

meglevő keresztvonás, a / — mivel ilyen *r* van a rovásnaptárban is és függőleges helyzetben Telegdinél és Kájoninál is — olvasható *r*-nek is. Jóllehet Németh felsorolta azokat az adatokat, amelyek miatt *esetleg* *r*-nek is olvashatni a székelyderzsi felírat kérdéses keresztvező egyenesét, bizonyára mégsem tartotta annak, mert a könyve végéhez mellékelte betűváltozat összeállításában nem vette be az *r*-ek közé. Minthogy ez az előfordulása rendkívül bizonytalan, csak éppen az anyag teljességéért soroltam fel.

A rovásnaptár nagyon gazdag anyagot tartalmaz az *r* használatára²⁰ vonatkozólag. Csupán a biztos olvasással kellően ellenőrizhető szöveget véve, és az ábécébeli példától eltekintve, a következő szavakban találunk *r*-et, még pedig majdnem mindig a megszokott ferde egyeneske alakjában (b.ö. 2.): *Marsigli kézirat* 673. l. *köska<r>ácsón*, *szēnkere<sz>t*, *Pi<r>iska* (az *r* ferde egyeneskéje az utólagos betoldás következtében majdnem az *s* jobbszára alsó végéhez íródott hozzá!), *Breda*, *Dur<u>tya*, *Péter*, *Gergely*; 675. l. *Ma<r>gita*, *Má<r>ia* (ennél szintén utólag toldották az *r* jelét és hozzá ügyetlenül a következő *i* jegy függőleges szárának alsó végéhez, minek következtében az *ak*-ká²¹ lett), *Péter*, *Úrszínè*²², *Úrszínè*, *Lür<nc>*, *Lür<nc>*, *Klá<r>a* (ebbe is feltétlenül utólag toldották be, mert nagyon szűk helyre van beszorítva s akkor is csak *függőleges*, még hozzá nem is egyenes, hanem *kissé ívelt* vonalka gyanánt fért csak be), *király*, *Bortalan*, *Imrè*, *szēnkere<sz>t*, *Gyá<r>fás*; 677. l. *szēnkere<sz>t*, *Gyárfás*, *Jerom<os>*, *Ferēnc*, *Abrán*, *Orsolya*, *<De>me<<r>>ter*, *Imrè*, *Álb<>e<r>t*, *Márton*, *Bere<ck>*, *E<r>zsébet*, *Lázá(r)*, *ka<r>ácsón*, *aprószentek*, *Sölvest<er>* pápa; 679. l. *Je<r>iko* (utólagos betoldásával a következő *i*-ből itt is majdnem *ak*-ot csinált!), *Jeruzsályem*, *Magrelom*,²³ *Nazar<et>*, *Zsindoneusok városa*, *Herod<es>*;

²⁰ MRHE. III –IX. mell. és 42 –54. l. *Marsigli* kézírata 673. l-nak hasonmását l. MRI. III. mell. is.

²¹ V. ö. *Ferenczi Sándor*: Az énlaki rovásrásos felírat (ÉRF.) 60. jzt.

²² Az *é* olvasatot illetőleg l. *Ligeti Lajos* remek megállapítását. MNy. 21 –1925. évf. 50–52. l.

²³ Valójában nem tartozik ide, mert az eredetiben feltétlenül *Magdelon*-nak (*Sebestyén* a 43. l-n tévesen egészíti *Magdelena*-ra) kellett lennie, csak

a másoló nem értvén meg a *gd* egyberovást, a *d* keresztvonását a *g* balszáráról levette s külön írta ki, evvel a tétével pedig oda nem illő késői *r*-t toldott a szövegbe.

681. l. *Pers[cs/i]a*²⁴; 683. l. *Ambruzs* (az *r* ferde vonala majdnem függőleges és talán utólag betoldott!); *Albert* (de amíg az összes betűket egyetlen jeggyé vonták össze, addig az *r* teljesen külön áll a végén!), *Gyergy*, *Markos*, *Erzsébet*, *szénke*^e<*r*>*eszt*, *Gotart*, *Bernal*(*d*), *Or[zsá?]bajn*, *Ferenc*, *Pet*<*r*>*onia*, *Ba^aabás*, *Pál Péter*. Az idézett esetekben, azaz 56-szor fordul elő. Fennebb jelzett alakja következetesen használódott. Mindössze két ízben tértek el attól, amidőn többé-kevésbé függőlegesen húzták meg a vonalkát. Több helyen határozottan megállapítható, hogy utólag pótolták be az *r* jegyet. Másoknál viszont meg a rovásjegyek elhelyezése alapján meglehetősen valószínűséggel feltehető az, hogy későbbi betoldások. Alkalmazására rendkívül jellemző, hogy — noha nagyon sok helyen összevonhatták volna, az *r* mégis mindenütt magában áll. Ha véletlenül meg is történt, hogy más jeggyel vonták össze, akkor is — mint említém — okvetlenül a másoló hibájának kell tulajdonítanunk, mert hiszen minden ilyen esetben elrontotta a szöveg értelmét, ami gyakorlott rovórol kevésbé tehető fel.

A *csíkszentmihályi feliratban* — a *Németh* felfedezte legrégebbi s így elsősorban iránytadóul vehető *Szilágyi Sámuel*-féle másolat²⁵ szerint — az *úr*nak, [*gy*/*i*]r^{nak} *ezer*öt:száz*egy*, *m^est^er*, *m^est^er* csinálták szavakban van meg és következetesen mindig a *baö. 17a.* alakban. Egyedül a legutolsó szó hosszú összevonásában tér el. Ebben ugyanis feleszűszott a függőleges csúcsára (*baö. 17b.*), minek következtében most már *i* jeggyé lett. Mivel azonban így lehetetlen kiolvasnunk, a helyes értelemnek megfelelő eredeti jegy eltorzítását csakis az *e* részen megsérült szövegnek, esetleg a másoló gondatlanságának tulajdoníthatjuk, a *miskolczi Csulyak István*- és *Miskolczi Cs. Gáspár*-féle nagy *R*-rel (*baö. 3a.*) való tökéletes megegyezést pedig pusztán véletlennek kell tartanunk. Idézett példáink határozottan bizonyítják, hogy az *r* rovásjegyét minden olyan esetben összeróttá vagy a megelőző, vagy a következő jeggyel, amikor ezzel nem zavarta a szöveg könnyű s helyes ki-

²⁴ *Sebestyén* (MRHE. 43. l.) *Perscsa* (*Persia?*)-nak olvasta e nevet. Össze-rovási jelzése helytelen, mert az *s* külön áll és nem összevont a *cs*-vel. Ki-

olvasása egyébként sokkal kevésbé bonyolult, mint ahogy *Sebestyén* képzelte. Egyszerű másolási hiba az egész. Az okozta a tévedést, hogy a lemásoló az *i* függőleges szárához nemesak a függőleges felső végére balról-alólról feljövő ferde oldal egyeneskét húzta meg, hanem az utóbbi alatt és avval párhuzamosan még egy másikat is és mindkettőt átvezette egészen a következő *a* függőleges száráig, vagyis a szoros egybeírás következtében ezt a függőlegest valóban jogosan hozzászámíthatni az előző jegyhez, amely így a *cs* teljesen szabályos jegyét adja ki. Mivel azonban a szó az említett második ferde vonal elhagyásával egészen helyesen olvasható ki, magától értetődőleg az utóbbi egyszerűbb javítást kell helyesebbnek tartanunk.

²⁵ MRI. 8. l. és II. mell.

olvasását. Mihelyt az egyberovása értelemzavaró lett volna, feltétlenül külön rította fel.

Keteji Székel Tamás 1515-i feliratában²⁶ az *ezer*, *írták*, *király*, *járattak*, *Barlábás*, *császár*, *írta*, *császár* szavakban, tehát nyolcszor találjuk meg. Még pedig hatszor a *baö. 18a.* alatti, egyszer-egyszer — a *baö. 18b.* és *18c.* alatt bemutatott, nyilvánvalóan másolás közben — az elsónél kevésbé, a másodiknál sokkal erősebben — eltorzított alakváltozatokban. Négy ízben igen ügyesen vonta össze. Másik négy esetben ellenben külön kiírta őket, holott nagyon is jól összekapcsolhatta volna az utóbbiakat, annál is inkább, mert ezek közül az előző csoportban szintén meglevő két szótagot nagyon ügyesen vonta össze.

*Szamosközy István*²⁷ az 1597-i feljegyzésekben kétszer: a *Bátori s tartaná*, az 1604-ben Rudolf császár ellen írt versében pedig tizenhét helyen: *Rodolfum*, *Caesarem*, *Rodolfe*, *fúrialibus*, *kruore*, *diris*, *praedonibus*, *oras*, *pestifero*, *latrone*, *foetura*, *tindaridas*, *parvos*, *caesariones*, *glandivoras*, *Rodolfe*, *sobolescere*, szavakban és pedig az előbbi, futólag leírt megjegyzésében a vízszintes összekötő vonalas *baö. 19a.*, a Rudolf elleni gondosan leírt, mondhatni rajzolt versében pedig mindig a ferde összekötő *baö. 19b.* alatt szemléltető alakban. Mindkét helyen azonban lehetőleg összekapcsolta az *r* jelét a szomszédos jegyekkel, a tíz lehetséges összevonás közül csupán kétszer (*praedonibus*, *latrone*) nem vonta össze. Összevonásai gondosak, ügyesek. Sehohsem zavarják az értelmet, pedig nemcsak egyenes, hanem háromszor ívelt jeggyel is összekapcsolta az *r* rovásjegyét.

*Komáromi Csipkés György*²⁸ 1653-i emléksoraiban az *esmérd* igében van meg. Alakja a gnesseni Telegdi-másolatbelivel (*baö. 10a.*) egyezik, csak a vonalak nem egyenesek, hanem különböző irányokban hajladozók.

*Miskolci Cs. Gáspárnak*²⁹ a következő évből származó emléksoraiban meg a *koronáját* főnévben leljük fel. Ennek a vonásai egyenesek ugyan, de a keresztező ferde vonal felcsúszott a jobboldali függőleges csúcsára, majdnem szakasztott úgy, mint az apja rovásjegysorabeli *nagy R-nél* (*baö. 3a.*) figyelhetjük meg. Csupán annyiban tér el, hogy a baloldali függőleges szárából jobbra-felfelé kis szakállka ugrik ki, de ez bizonyára csak tollcsúszamlás.

*Musnai Dakó György*³⁰ az 1668-i énlaki mennyezetfeliratában egyszer festette fel az *r* rovásbetűjét (*baö. 20.*). Teljesen megegyezik a mi H betűnkkel, még a vonalvéget lezáró egyenesek is teljesen olyanok.

²⁶ MRHE. XI. mell. és 74. l.; MRI. II. mell. és 9. l.

²⁷ MRHE. 89—90. l. és XII. mell.

²⁸ MRHE. 110. l.

²⁹ MRHE. 111. l.

³⁰ MRHE. 121—122. l.; MRI. 11. l. és V. mell.; ÉRF. 7—8. l. és 1. mell.

Kájoni János³¹ a Telegdi Rudimentájából másolt rovásjegysora után a rövidítések sorozatát is feljegyezte, benne a *ra, re, ri, ro, ru* s *rt* hangcsoportok összevont jegyeit is. Az összekapcsolt jegyek alapjául mindig az *r* jegye szolgált, és pedig minden esetben szabatosan abban az alakjában, amelyet a rovásjegysora alapján a *baö. 5a.* alatt már megismertünk. — A másik, az „eredetibbnek“ tartott ábécéje után a következő írásmutatványának örökhé, *n^apról, n^apra* szavaiban viszont meg következetesen az utóbbi ábécéjében levő függőleges vonal alakú rovásjegyet használta (*baö. 5b.*).

A Magyar Nemzeti Múzeum 1680-tíji rovásjegysora a rövid írásmutatványa magyar szavában használta.³² Ugyanúgy, mint az ábécéje alapján a *baö. 7.* jegy szemlélteti.

Lakatos István szintén átvette a rövidítések összefoglalását, de nála már csupán a *ra, ri, ro, ru* hangcsoportok összevont jegyei vannak meg.³² A most felsorolt összevonások megalkotásában — Kájonihoz teljesen hasonlóan — az *r* két jegye közül kizárólag a *baö. 8a.* alatti nagyjában H alakú jegy vesz részt. A másik (*l*) egyetlen egyszer sem.

Telegdi János könyve *giesseni* másolatának rovásjegysorában megőrzött *r* jegyalakot (*baö. 10a.*) már megbeszéltük. Ugyanottan figyelmeztettem az összevonások negyedik kérdés- és feleletében az *r* jegyének megrövidítéséről megszövegezett szabályra is. Az *r* a Rudimenta akkor meg nem tárgyalt nyelvtani részében azonban előfordul még az *akor, bíró, parancsolt, esperest, Ferenc, András* szavakban és az előbbi *baö. 10a.* alakban, továbbá a *ra, re, ru,* majd az *rt* összevonásokban ugyancsak mindig a *baö. 10a.* alakkal megalkotottan. A másik (*baö. 10b.*) változat ellenben csupán az utóbbi szabály mellé szemléltetésül bejegyzett Péter és Tercsi nevekben található fel, ámde nem teljesen ugyanebben az alakban, mert — amint a *baö. 21a.* mutatja — baloldalon fenn rövid párhuzamos függőlegeske, alant pedig rövid vízszintes vonalka kíséri.³³

Az elméleti rész után az írás szemléltetésére bejegyzett *Úr imádságában* és *Apostoli hitvallásban* viszont elegyesen használódtak. És pedig az előbbiben az *o[cs|r]szá(s|g)od, akaratod, kényérinkét,*³⁴ *kisir-*

³¹ MRHE. 126—127. l. és 129. l.; MRI. 13. és 15. l.

³² Boga Alajos: id. mű 3. mell. Boga csupán a Brukenthal-múzeumban levő másolat 3b. és 4a. oldalainak a hasonmását közli. Amint azonban *Sebestyén* (MRHE. 113. l.) a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött másolat alapján írja, megvan a példák azért, *esperest, parancsolt, rongy, Ferenc* szavaiban is, ámde hasonmás hiányában nem részletezhetem az ebben feltüntetett alakokat. Az utóbbi másolatban az *r* rövidítési szabálya szintén benne van, de magyarázó példák nélkül.

³³ MRHE. XVI—XVIII. mell. és 101—104. l., az összevonásokat l. MRI. 19. l. is.

³⁴ V. ö. ÉRF. 18. jzt.

té**b**en szavakban a H alakú, de már innen az ugyanebben a sorban levő *mer*t szótól kezdve a másik (*baö. 21b.*, a függőleges magassága csak felsornyi s ez a sor felső felében van, a függőleges nem szabályos egyenes, inkább ívelt), *orsz*ág, (a *di[r|cs]*őségben ismét a H alakú r van, de mivel ez tévedés a *cs* helyett, el kell tekintenünk tőle), míg egészen a legvégén az *örökön-öröké* szavakba a teljes sormagasságú függőleges változatát írták be.

Az *Apostoli hitvallás*ban végül a *tere[h|m]tőjében* (l, minthogy azonban az r és az utána következő e között betűnyi hézag van, nagyon valószínű, hogy az eredetiben itt a másik, a H alak volt, csak *Szanchi M. László*, mint annyi más helyen, itt se másolt híven), *Cristusban* (H), *Urunkban* (l, de ez esetleg meg nem értett összevonás hibás lemásolása is lehet), *Máriától* (H), *harmadnapon* (H), *jobbára* (H), *keresztjén* (H) és az *örök* szavakban.

A *Rudimenta hamburgi másolata*³⁵ meglehetősen hű mása az előbbinek. Az r hang jegyei ugyanazokban a szavakban vannak meg és vonalvezetésük is majdnem a legutolsó részletig egyezik. Csupán abban tér el, hogy a l-nek kevesebb a változata. Csak az egész sornyúl függőlegest (*baö. 21c.*) és a felső felet kitöltő egyenest (*baö. 21b.*) használja, bár pl. *Péterben* ez már alólrá kerül és kissé ívelt. A *baö. 21a.* alatti változatot azonban nem használta. A *baö. 10b.* használatát nem állapíthatom meg, mivel *Sebestjén* a hamburgi kézirat kiadásában ezt nem hasonmásban, hanem csak latin betűs átírásban közölte. Mivel azonban az átírás függőlegese után ehhez hasonló vastag pontot tett (l), *Sebestjén* ezzel alighanem az ott is meglevő kis oldalszakállkát akarta jelezni.

II.

Az előbbieken végig vizsgáltuk az r hangnak mind a különféle rovásbetűsorokban, mind az írástani szabályokban, illetve az utóbbiak és egyúttal az egész rovásírás szemléltetéséül feljegyzett szövegmutatókban előforduló jegyeit. Foglaljuk most már egybe az eddig megfigyeltaktól levonható eredményeket is.

A nélkül, hogy sok szót vesztegetnénk reá, már az első szempillanásra nyilvánvaló, hogy az összes alakváltozatok két alapalakra mennek vissza.

Első alapalakul az eddig legrégebbi példáját, a *nikolsburgi rovásjegysor* r jegyét (*baö. 1.*) kell vennünk. Ez két függőleges egyenesből és az őket kb. közepmagasságban összekötő balról-alólról jobbra-felfelé haladó ferde egyenesből tevődik össze. Feltétlenül ennek a leszármazottjai, a *baö. 3a., 4., 5a., 6b., 7., 8a., 9b., 10a., 11., 12., 13a-b., 14b., 16.,*

³⁵ M. Könyvsz. 11.—1903. évf. 264—271. l. és RÉR. 216. l.

17a-b., 18a-c., 19a-b. s 20. számú változatok. Az első fejezetben részletesen megbeszéltük már mindannyijukat. Felesleges tehát megismétel-nem alakjaik leírását és csupán annyit jegyzek meg, hogy azokat a változatokat, (baö. 5a., 8a., 9b., 13b., 16.), amelyekről egészen világos, hogy feltétlenül a rovásbeliségről az írásbeliségre való áttérés után alakultak ki, mint egészen későn keletkezettek, az érdemleges tárgyalásból nyugodtan kihagyhatjuk.

Második alapalakul — a székelyderzsi felirattbeli, Németh Gyula által ugyan megengedett, de teljesen valószínűtlen előfordulásától eltekintve — a rovásnaptár baö. 2. alatti ferde egyeneskéjét kell vennünk, mert az általánosan elfogadott kormeghatározás következtében a szóbanforgó rovásbetűváltozatnak az a legkorábbi példája, melyik a rovásnaptárban látható. A baö. 3b., 5b., 6a., 8b., 9a., 10b., 14a., 15., 21a-c. alatt szemléltethető válfajok csakis ennek a változatai lehetnek.

Utóbbinak, a második alapalaknak két főváltozata van. Az egyik a hol rövidebb, hol hosszabb ferde egyeneske, a másik a mikor sormagasságnyi, mikor annál rövidebb függőleges egyeneske. Az előbbi tisztább alakjait a rovásnaptárban, miskolci Csulyak István, Lakatos István, majd a Teleki könyvtárbeli-kézirat Kapossi- s Dési-féle rovásjegysorában találjuk meg. A függőleges Kájoni „eredeti“ rovásbetűsorában, Telegdi Rudimentája giesseni s hamburgi másolatainak említett szabályában és szövegmutatványaiban van meg.

A H alapalak előfordulásainak aprólékos vizsgálata alapján hangsúlyozottan kiemelhetjük, hogy — nem számítva a csak az imént felsorolt és az írásbeliség következtében többé-kevésbé ívelődött vonalú késői változatokat — ennek az alapalaknak a változatai nagy számuk ellenére is eléggé egységes jellegűek, meglehetősen merevek és erősen őrzik az alapelemeket, sőt, mi több, a rovásnaptárt kivéve az összes XV—XVI. századi rovásírásos emlékeink és szövegeink (nikolsburgi, csíkszentmihályi, keteji Székel Tamás és Szamosközy István) kivétel nélkül csakis ezt az alakot használták és hozzá nagyon is tudatosan, mert igen sokszor más rovásjegyekkel összevontan is alkalmazták, illetve — mint a megfelelő helyen felsoroltuk — majdnem mindenütt összekapcsolták a megelőző vagy következő jegyekkel, ahol ezt az értelem megzavarása nélkül megtehették. A H alaknak ezidőbeli használata tehát egészen világos és határozott, nincsen abban a legkisebb zavaró körülmény sem.

Mit tapasztalunk ezzel szemben a / és a | alakú rovásjegynél? Ha ideiglenesen eltekintünk a rovásnaptártól, akkor valószínűleg Telegdi Rudimentájában jelennek meg először. A betűsorban csak a H jegy van meg nála is. Ugyanezt a jegyet használja az írástani szabályainak szemléltető írásmutatványában, meg az összevonások r-es kapcsolataiban. Az összerovások végén azonban váratlanul azt mondja, hogy rövidség okából szó közepén és végen sokszor elhagyják a két oszlopot. Tulajdonképpen tehát az összekötő ferde egyenes marad meg és a giesseni másolat leírója, Szanchi M. László ahelyett mégis egy f ü g g ő

Legessel jelölte a rövidített jegyet! Illetve jó volna, ha így jelölte volna, mert bizony a szabály élén olyan függőleges egyenes áll, amelynek alsó végéből jobbra fel kis egyenes szakállka ugrik ki (*baö. 10b.*), a szabályhoz felhozott két példában meg a függőleges egyenest baloldalon felül rövid párhuzamos egyeneske, alól pedig vízszintes egyeneske kíséri (*baö. 21a.*). Az *Úr imádságában* végül két ízben kb. a sor magasságának alig a felső felét kitöltő annyira-amennyire egyenes függőlegesekét (*baö. 21b.*), kétszer pedig egész sormagasságnyi függőleges egyenest (*baö. 21c.*) írt. Ugyanannak a kéziratnak ugyanazon az oldalon tehát az utóbbi jegynek ugyanattól az egy kéztől eredő négy határozottan különböző változata található akkor, amikor a másik jegy sokkal számosabb előfordulása (/, változatai legfennebb 9-szer, a H ellenben 23-szor feltétlen határozottan, de mint a részletes tárgyalásánál láttuk, az előbbieket közül kettő tulajdonképpen alighanem az utóbbiakhoz tartozik, vagyis az arány az utóbbinak előnyére legalább is 1:3-má javul) következetesen mindig abban az alakban használódott.

Telegdi Rudimentája eredeti kéziratának elő nem kerüléséig nem tudjuk biztosan megmondani, hogy miben hibázott Telegdi s másolás közben mit vétett Szanchi M. László, vagy az esetleg közöttük volt közvetítő. Legfennebb csak a különféle másolatokból következtethetünk ki egyet s mást. Amde kétségtelen, hogy az ugyanannak a hangnak ugyanazon az oldalon ugyanattól a kéztől származó 1+4-féle jegyváltozattal való leírása semmi egyebet nem jelenthet, minthogy a leíró nem ismerte a jegy, főleg a rövidítés alakját és jelentőségét. Emiatt írta hol így, hol úgy, ahogy írásközbeni benyomásai következtében jónak találta. Az bizonyos, hogy a H jegy ismételt hangsúlyozott világos és határozott használatával szemben a / változatnak az alkalmazása nagyon is zavaros, cseppet sem megállapodott.³⁶ Azonnal reámutatunk ennek okára is.

Jakubovich igen helyesen jegyzé meg,³⁷ hogy *miskolczi Csulyak István* rovásjegysorai valószínűleg Telegdi eredeti Rudimentájára vagy annak valamely korai másolatára mennek vissza. *Sebestyén Gyula*³⁸ ugyanezt mondja *Lakatos István* kivonatáról. *Boga Alajos*³⁹ szintén így vélekedik, de igen helyesen azonnal meg is kérdi, hogy az eredetnél száz évvel későbbi másolatok vajjon szabatosan adják-e vissza Telegdi *eredeti* rovásjegy alakjait? Azaz ezek szakasztott olyanok, mint ahogy Telegdi annakidején feljegyezte?

Boga szerint nehéz erre a kérdésre megfelelni, sőt határozott bizonyossággal nem is lehet. Az r hang most szóbanforgó / alakjainál

³⁶ A hamburgi másolat közlésében már *Sebestyén (M. Könyvsz. 11.—1903. évf. 267, 276—277. l.)* is figyelmeztetett a későbbi másolóknak a szabály tökéletlensége miatti vergődésére.

³⁷ SzRLÁ. 14. l.

³⁸ MRHE. 113—115. l.

³⁹ Id. mű. 64—65. l.

azonban, azt hiszem, mégis csak meglehetősen biztosan rámutathatunk Telegdi *eredeti* rovásbetűalakjára.

Az eddig közölt rovásírásos emlékekben legelőször *Kájoni János* 1673-i nem Telegdi-féle, hanem ú. n. „eredeti“ ábécéjében találjuk meg a függőleges egyenes $| = r-t$. Megvan aztán a *giesseni s hamburgi Telegdi másolatban*. Mivel azonban *miskolczi Csulyak István ábécéje kb. fél századdal korábbi Kájoniénál és csak alig egy emberöltővel fiatalabb Telegdiénél* és mivel nem áll magában, hanem — miként a *Lakatos-, stb.-féle* későbbi változatok jelzik — állandóan élő alak volt, feltétlenül bizonyosnak tartom, hogy valószínűleg a *miskolczi Csulyak István fejegyezte* $|$ alak (baö. 3b.) mutatja leghívebben a Telegdi említette megrövidített *r* eredeti alakját.

Véleményem helyességét támogatja

1. az, hogy ez az alak szabatosan megfelel a *Telegdi* megszövegezte szabálynak: ha elhagyjuk a két függőleget, valóban csak a ferde öszszekötő egyenes marad meg az egész jegyből,

2. az, hogy a függőleges egyenes semmiesetre sem lehet az *r* jegye, hiszen az már a legrégebbi türk írásban, a jenísszej-vidékiben a *palatalis sz* jele. Az *sz* hangot jelöli a talasz-völgyi türk feliratokban meg a nagyszentmiklósi kincs besenyő felirataiban is és végig az egész magyar rovásírásban.⁴⁰ *Addig, amíg a rovás öntudatos volt és virágzott, semmiesetre sem tehető fel, hogy két nem rokon, hanem erősen különböző hang jelölésére szakasztott ugyanazt a jegyet használták volna akkor, amikor a rovásjegyek természetéből önként adódik, hogy a legnagyobb vigyázattal kellett róniok, hiszen a figyelmetlenül vésett, kelletténél hosszabb vagy rövidebb, esetleg eggyel több vagy kevesebb vonal már teljesen más hangértékűvé változtatja az eredetileg róni szándékolt jegyet.* Ez a gondatlanság csak egészen késői korban következhetett be s talán akkor sem mindenütt, hanem csupán a kevésbé lelkiismeretes vagy kevésbé gondolkodó másolóknál kb. a XVII. században, mert utóbb — mint a Teleki könyvtár kilencrovásjegysoros összehasonlító összefoglalása mutatja, a XVIII. század dereka előtti rovásíráskodók javarésze már észrevette ezt az olvastást és eligazodást rendkívül zavaró s megnehezítő jelenséget és ismét visszatértek az $r = |$ jelhez.

Hogy a két különféle hang rovásbetűinek ez az alaki megegyezése mennyire zavarta magukat a rovásjegysorokat feljegyzőket is, szépen igazolja elsősorban éppen *Kájoni*nak az ú. n. „eredeti ábécéje“, melyben valószínűleg éppen ezért *nincs meg a | = sz rovásbetű*, továbbá *Telegdi* Rudimentája *giesseni s hamburgi másolata* írójának az eljárása: kik rendesen függőlegessel jelzik az *r* hangot, ámde midőn *Szanchi M. Lászlónak* az *Úr imádsága* második ország szavában egy-

⁴⁰ *Thomsen Vilmos*: Inscriptions de l'Orchon (Helsingfors, 1896.) 19. l. stb.; *Németh Gyula*: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. MNy. 28—1932. évf. 82—83. l.; MRI. 28. l. és VII. mell.

más mellett kellett leírnia az *r* és a *sz* rovásjegyét,⁴¹ a különbség érzékelthetése végett az egyiket kénytelen volt rövidebb, a másikat hosszabb függőleges egyenessel örökíteni meg. Mivel pedig az előzőknél már tudta, hogy a | az *sz* jegye, ezt hagyta meg eredeti hosszúságában, az *r* függőlegesét viszont, amelyről tudta, hogy rövidített alak (és esetleg halványan emlékezett, hogy a ferde nem hosszú!), tovább rövidítette fél olyan hosszúra, mert úgy legalább eléggé szembetűnően figyelmeztethetett a két hasonló jegyalak nagy hangértékbeli különbségére.

Az utóbb részletezetteket megfigyelve, semmi más egyebet nem mondhatunk, mint, hogy az *r*-nek a függőleges egyenes alakú s egyébként is valójában csupán három emlékből előforduló jegye okvetlenül valami félreértésen alapul és noha ezek főleg Telegdi másolatokban maradtak fenn, Telegdi eredeti Rudimentájában valószínűleg mégis csak e rövid ferde egyenes | volt az *r*-nek a megrövidített jele.

A miskolczi Csulyak István-, Harsányi—Hickes- és Kapossi—Bél-féle rovásjegysoroknál láttuk, hogy az *r* két alakját nem teljes és rövidített alakként, hanem *r* (kis *r*!) és *R* (nagy *R*!) gyanánt különböztették meg. Mivel ebben a többiekkel szemben szorosán megegyeznek, magától értetődik, hogy ezek hárman valószínűleg közös ősrre, Telegdi ugyanazon Rudimenta másolatára vagy kivonatára mennek vissza, feltéve, hogy nem mindnyájukat külön-külön, de ugyanaz a körülmény tévesztette meg.

Eddigi ismereteink szerint a rovásírás sohasem különböztetett meg kis- és nagy betűket, hanem mindkét fajtát ugyanazzal a közös rovásjellel jelölte. Feltétlenül bizonyos tehát, hogy miskolczi Csulyak Istvánéknak ez a megkülönböztetése a latin írásból került be a rovásbetűsorba. Valószínű okául azt tarthatjuk, hogy ők nem teljes Rudimenta másolatból írták le rovásjegysoraikat és az *r*-nek abban meglévő s szokatlanul nem egy, hanem két alakját — nem ismervén az *r* rövidítéséről szóló szabályt — legjobb hitük szerint úgy vélték leghelyesebben megoldani.⁴²

Láttuk, hogy amíg a XV—XVI. században teljes tudatossággal alkalmazták a H alakot, addig a / alak használata a XVII—XVIII. században feltűnően ingadozó. Ha az ember ennek a nagyfokú bizonytalanságnak az

⁴¹ A félsornyi magasságú függőleges ezen kívül egyedül a *mert* szóban van még meg. Itt azonban Szanchi M. László nem a fennebb kifejtett ok következtében rövidített. Hogy mi volt az oka, nem tudom. Lehet, hogy az előtte levő *e* alsó görbületét igen kihúzta s a sor végére érve már kevés helye maradt, de talán valószínűbb az, — a vonás alakja, különösen, ha a második „ország”-beli függőlegesekkel hasonlítjuk össze, igen erősen feljogosít annak a feltevésére, — hogy gyors másolás közben egy erőteljes tollvonással elintézte s nem törődött avval, hogy függőlegese egészen a sor alsó széléig leírja. Ennek a magassága egyébként nem szabhat irányt, mert, noha az utána következő *t* magasságának még a felét se teszi ki, a megelőző *e*-nél viszont csak kevéssel rövidebb.

⁴² Nagy Géza (*Ethnographia*, 6—1895. évf. 275. l.) szerint föltehető, hogy ősi írásunkban a mássalhangzóknak éppen olyan kettős: alhangú s felhangú sorozata volt, mint a türk írásban. Ennek alapján lehetségesnek tartja, hogy

okát kutatja, szinte önkéntelenül merül fel az a gondolat, hogy vajjon nem az okozta-e ezt a szembetűnő különbséget, hogy az egyik mélyen meggyökeresedett régi jegy, a másik pedig sokkal későbbi, mondhatni egészen fiatal jegy, amelynek már nem volt ideje meghonosodnia, sőt talán éppen a favesszőről való rovásról a tollal papirosra való írássá történt átalakulás közben keletkezett?

Ha az elmondottakból több igen lényeges egyezésre, illetve eltérésre figyelünk, így arra, hogy

1. az *r* jelölésére a XVI. század végéig — eltekintve a rovásnaptártól — kizárólag a H alakú jegyet használták, a /-t ellenben sohasem,

2. a H alakú jegyet, ahol csak értelemzavarás nélkül lehetett, mindenik rovásrovó egybekapcsolta a megelőző vagy következő, vagy esetleg mindkét szomszédos jeggyel, az /-t ellenben sohasem, lehetetlen más meggyőződésre jutnunk, mint amit az előbb hangoztattunk: *a / alakú jegy nem eredeti ősalak, hanem eléggé késői változat, amely hihetileg a rovásról-írásra való áttérés idején keletkezett.* Akkor, amikor ezzel egyidejűleg a rovásírás eredeti szabályai is gyorsan felejtődtek.

Ügyelve az utóbbiakra, meg arra, hogy — amint előbbi fejtegetéseimben meglehetősen biztonsággal reámutattam — a / legrégebbi példájának Telegdi *eredeti* Rudimentájában kellett lennie, senki, aki ismeri *a rovás kevés jeggyel sokat mondó* természetét, nem gondolhat egyébre, mint arra, hogy *ezt a jegyváltozatot alapjában véve Telegdinek a megfelelő helyeken ismételten emlegetett szabálya teremtette meg, illetve Telegdinek a nem egészen kifogástalanul megszövegezett szabályát meg nem értő korábbi s későbbi másolói honosították meg és terjesztették el többé-kevésbé helytelen változatokban.*

Telegdi ugyanis, amidőn könyvének az egyberovásokról szóló fejezetét összeállította, feltétlenül szükségesnek tartotta bevenni, hogy az *r* betűt nagyon könnyen összevonhatjuk a megelőző vagy követő rovásjeggyel, mert ilyenkor a megfelelő függőleges egybeesik az illető rovásjegy szomszédos függőlegesével és magától kimarad, illetve, ha elől-hátul kapcsolódik, akkor mindkét függőlegese kiesik és csupán az összekötő ferde egyenes marad meg belőle.

Feltétlenül bizonyosnak vehetjük, hogy Telegdi ezt a szabályt akarta megszövegezni. A korábról fennmaradt rovásszövegeink tanúsága alapján csakis ezt a szabályt állapíthatta volna meg. Mivel azon-

az *r* betű két rovásjegye nem mások, mint az ősi al- és felhangú alak maradványai s mivel a kettős jegyek eredeti jelentése lassanként elfelejtődött és az ábécék szerkesztői a kettős alakkal nem bírtak boldogulni, az egyiket *nagy R*-nek, a másikat *kis r*-nek tették meg. *Nagy Gézá*nak nagyou is igaza lehet az al- és felhangú sorozatok létezésében, ámde a mi emlékeinkben ennek már vajmi kevés nyoma van. Minthogy a *kis r* jegyét nem vezethetni le szervesen a jeniisszeji *palatalis r*-ből, legfennebb különféle erőitett ravaszkodásokkal, viszont a *két r* fejlődése, szétválása, egész története a fenneb-iekben meglehetősen biztosan nyomról-nyomra követhető kezdettől egész a végéig, azt hiszem, felesleges külön cáfolgatnom *Nagy Géza* gondolatát, de viszont teljesség kedvéért mégis csak fel kellett említenem.

ban nem szövegezte meg annyira szabatosan — vagy először azért, mert erősen igyekezett a rövidségre s a „*de abbreviationibus*“ szülő fejezete kizárólag egyberovásokat tartalmazván, feleslegesnek vélte ezt külön még egyszer hangsúlyozni, vagy pedig másodszer azért nem, mert a szabatos gondolkodás, illetve fogalmazás nem volt természete s az előbb említett felületességet növelve, szűkebbkörű, egészen zárt értelmű fejezetcím helyett a „*de abbreviationibus*“-t alkalmazta, ez pedig a mindennapi első „megrövidítés“ jelentésével sokkal tágabbkörű s nagyon könnyen nyújt alkalmat félreérthetésre, vagy pedig végül azért, mert amint a szabály szemléltetésére bemutatott Péter példája mutatja, melyben *lehetetlen más jeggyel egyberóni az r-t*, ő se volt tisztában a rövidítés = egyberovás tulajdonképpeni mikéntjével — és mivel a későbbi másolói nem ismerték már annyira a rovásírásnak kevés jeggyel sokat jelentő természetét, nem ismerték az összerovásoknak mindenki által gyakorolható teljes szabadságát sem, hanem csupán a mintakönyvben lerajzolt rövidítéseket, nem érthették meg *Telegdi nem eléggé világos* fogalmazását — amelyet pedig a rováshoz igazán tudó még a nem eléggé szabatos volta ellenére is megérthetett — és azt a maguk eszejárása szerint magyarázva, többé-kevésbé elrontottan alkalmazták és adták tovább.

Az erre felhasználható adatok hiánya következtében ma még nem igazolhatom *kézzelfoghatóan* legutóbbi következtetéseimet. Azonban mégis annyira valószínűk, hogy mind a korábbi fejtegetéseimet, mind a csak az imént részletezett keletkezési s átalakulási folyamatot teljesen bizonyosnak fogadhatjuk el.

További támogatásul mindössze két körülményt említhetek fel. Első az, hogy *Telegdi betűsorában ez a jegy nincs meg*. Nem használja az *r*-es összerovások bemutatott példáiban sem, hanem csupán az összevonásokról szóló fejezet végén, a szótagolás utáni kérdés és felelet után, amely aligha eredeti, ősi rovásírási szabály, mivel a rovás vesszőnek valószínűleg csak négy róható oldala volt, ha tehát hosszabb szöveget akartak felróni, akkor hosszabb vesszőket vágtak, azaz nem igen volt szükségük megszakítási szabályokra, ami viszont a rövid sorú latin írásnál elsőrendű követelmény. Ez az elhelyeződés talán arra mutat rá, hogy *Telegdi* állapította meg ezt a szabályt, amint feltétlenül bizonyosnak kell tartanunk, hogy a rovásbetűsor végéről is ő szakította le a *capita dictionum* sorozatát és osztotta be az egyberovásokról írt fejezete végére.

A másik támogató jelenséget viszont a | különféle jegyeinek az *Úr imádságában* megfigyelhető alkalmazásaiban vélem felismerni. Az imádság elején ugyanis még a rendes H alakot használja, csupán a végén rántja elő a másikat is és írja be hol így, hol úgy. Ez szerintem arra vall, hogy *Telegdi* megszóvegezte ugyan az említett szabályát, de azért még ő maga se tudta alkalmazni, illetve mikor neki fogott az *Úr imádsága* másolásának, gépiesen másolta az előtte állott *régebbi* mintát és csupán a végén jutott eszébe a csak kevéssel előbb megfogalmazott szabálya, ekkor aztán valóban használta is.

A végeredménynek tekinthető következtetéseimet viszont igen nyomosan ellenzi az, hogy *a | jel megvan a rovásnaptárban is*, a rovásnaptár pedig — amint *Németh Gyula* írja — „a XV. szd utolsó évtizedeiből származik. Fiatalabb nem lehet, mert írástörténeti okokból határozottan az alább tárgyalandó csíkszentmihályi (1501) és konstantinápolyi (1515) emlékek elé kell helyezni“.⁴³

Jóllehet *a rovásnaptár* nemcsak a legjelentősebb emlékeink egyike, hanem a legterjedelmesebb rovásszövegünk is, még ma, sines teljesen megfejtve. Magyar nyelvű anyaga sem részesült még a szükséges nyelvészeti vizsgálatban, megfelelő írástörténeti feldolgozása sem történt meg mostanáig. Minthogy azonban a rovásnaptár hasonmásából határozottan megállapítható, hogy a másoló nem túlságos gondosan másolt, hanem bizony nagyon sok helyen belevétett és hibázott, mivel pedig továbbá *Németh* is elismeri, hogy talán hárman is másolták, illetve javították és ezeknek az utólagos bejegyzéseknek az írója meg „az írást a későbbi fejlődési fokán ismerte“, a rovásnaptár vallomását nem merem perdöntő bizonyítéknak tekinteni.

Annál kevésbé vehetjük okvetlenül perdöntő bizonyítéknak a vallomását, mert igen nyomós írástörténeti jelenségek éppen a *régebbi volta ellen* tanuskodnak. Nem akarok túlságosan elkalandozni a tulajdonképpeni tárgyamtól és emiatt — a rovásnaptár korának tisztázását máskorra hagyva — csak röviden említem fel, hogy *amíg az f, ak, m, mb, sőt talán még az o hangok, illetve hangcsoportok jegyei a XV—XVI.*

*századi szövegeinkben nagyon egyöntetű s erősen rovásjellegű alakban jelennek meg,*⁴⁴ *addig ezeknek a jegyeknek a rovásnaptárbeli alakjai feltűnően eltérnek tőlük, nagyon sokat vesztek az eredeti rovásjellegükből és inkább tollal írott jellegűek éppenúgy, mint Telegdi megfelelő jegyei!* Az ellentétet feltűnő kirívóan fokozza az, hogy még *Szamosközy* késői s írott feljegyzései is sokkal rovásjellegűbbek a rovásnaptár említett jegyeinél vagy hogy a rovásnaptárban a *h s az è, meg az i s a j* alakjai már összekeveredetten jelennek meg, noha ez az összeeserélődés szintén csak későn, alighanem az írásbeliségre való átérés után következett be.

A felsorolt kevésbé rovásjellegű rovásbetűk késői volta mellett kardoskodik még egy körülmény. Csak egy, az igaz, ámde mégis rendkívül nyomós. *A rovásjegyek vonalainak megkerekedése semmiesetre se történhetett a XV—XVI. századok fordulója előtt, mert hiszen addig előbb a nagy, utóbb a kis betűs barátírást használták és az a maga hasonlóan nagyon egyenes és szegletes alakjaival semmiesetre se befolyásolhatta úgy a mi rovásírásunkat, hogy ennek a vonalai megkerekedjenek. A gömbölyödés csak az említett századforduló után következhetett be, midőn a renaissance hatása alatt meghonosodó latin betűk kiszorították a barát írást.* Ez a folyamat természetesen nem hirtelen ment

⁴³ MRI. 8. l.

⁴⁴ V. ö. MRI. VI. és VII. mell.

végbe s természetes az is, hogy a latin írás nem éreztethette azonnal a rovásírásunkra a megkerekítő hatását, mert hiszen előbb még saját magának kellett begyökeresednie. Ha a latin írás általánosabban elterjedni kezdését még 1480—1490 köré is visszavisszük, akkor is legalább 2—3 nemzedéknek kellett elteltie addig, amíg annyira itthonosodott, hogy a rovásírást jelentékenyebb mértékben befolyásolhatta. *Az erősebb hatás kezdetét semmiesetre se tehetjük korábbra a XVI. század utolsó harmadánál, amint Szamosközy még meglehetősen jó rovásjellegű betűi igazolják, de viszont ekkor már meg kellett kezdődnie, mert hiszen a Telegdi Rudimentájára visszavezethető későbbi másolatok és kivonatok jellemző egyezései mind azt mutatják, hogy ez a megkerekedés már erősen hatott Telegdi Rudimentájára.*⁴⁵

Kétségtelen, hogy a rovásnaptárnak vannak eredeti, a XV. század második feléből származó részletei. De viszont bizonyos az is, hogy vannak sokkal fiatalabb: XVII. század elejei, XVI. század végi részletei is. A legutóbb elmondottak következtében tehát semmiesetre se tekinthetjük perdöntő bizonyítéknak a rovásnaptár vallomását már csak azért a rendkívül szembetűnő körülményért sem, hogy, amikor a rovásnaptárban annyi ügyes egyberovás van, addig az $r = /$ jegyet *egyetlen egyszer sem kapcsolta* össze sem a megelőző, sem az utána következő rovásjeggyel, mert hiszen, ahol most mégis összevontnak tűnik fel, az csak a helytelen másolásból ered, értelemzavaró helyzete miatt — mint láttuk — semmiesetre sem lehetett úgy benne az eredetiben.

Azt, hogy már az eredeti rovásnaptárban csakis az $r = /$ jel volt-e meg, vagy pedig ezt csupán a lemásoláskor — Telegdi Rudimentája említett szabályának hatása alatt — a lemásoló rövidítette az esetleg megvolt H jegyből, azt most nem mondhatjuk meg. Az azonban bizonyos, hogy az $r = /$ jegyet, ha H lett volna, a rovásnaptárból említett 57 előfordulása közül — leszámítva az ábécébeli s a Magdelom névben tévesen másolt jelet — 13-szor elől-hátul kapcsolhatták volna, 7 ízben előző, 23 esetben meg következő rovásjeggyel röhatták volna egybe s mindössze 12 olyan hely van, amikor mind a megelőző, mind a követő jegyek alakjai alkalmatlanok voltak a zavarásmentes, feloldható egyberovásra.

⁴⁵ A fentiek kiegészítéséül szabadjon rámutatnom arra, hogy a rovásírásunknak éppen ebben az időben való hirtelen hanyatlása s rohamos kipusztulása tehát *egyszerűen annak a következménye, hogy a könyvnyomtatás feltalálásával a renaissance hatása alatt éppen ebben az időben mind szélesebb körben terjedt el az írás-olvasás, a latin írás írása s olvasása s ezzel egyidejűleg az addig drágább pergamentet a sokkal olcsóbb papíros váltotta fel.* Ezeknek a könnyebb és kényelmesebb használata s kezelése szorította ki a már nehezkesebb, bizonyára elmaradt vidékiesnek-falusinak lenézett rovásírást. Persze ez se történt azonnal. Újabb 2—3 nemzedéknek kellett megint elmúlnia, míg nem a latin írás az eldugottabb és a maradibb falvakban is győzedelmeskedett az évezredes multa tekinthető rovásíráson (az 1668-i énlaki felirat a legutolsó ilyenemű emlékünk!), illetve a tanultak kezén a latin betűk hatása alatt a XVII. század folyamán teljesen elvesztette rovás jellegét és már csak furcsaság számba menő, nem rövott, hanem tollal írott, erősen megkerekedett titkos írássá, játékszerré vált.

Úgy vélem, hogy a nélkül, hogy a rovásnaptár általánosan elfogadott magas korát kétségbe vontam volna, mégis elegendő számú s eléggé nyomós érveléssel mutattam rá arra, hogy a rovásnaptárba meglehetősen késői, XVII. század első feléből eredő részletek is kerültek bele, vagyis egyáltalában semmi sem akadályozza, hogy — amint az említett néhány rovásjegynek feltétlenül késői alakja van meg benne — a mi esetünkben ne legyen szabad feltennünk azt, hogy az eredeti XV. századi rovásnaptárban valóban még a teljes $H = r$ alak szerepelt és az $r = |$ is csak az előbbiekhöz hasonlóan, később került be a naptárba, azaz az $r = |$ jelnek a rovásnaptárban való megléte még nem bizonyítja egyszersmind az $r = |$ jegynek korai, XV. századi voltát is és a rovásnaptárbeli példáitól még nyugodtan elfogadhatjuk előbbi következtetésemet, hogy tulajdonképpen Telegdi nem szabatos fogalmazású szabálya teremtette meg és terjesztette el a megrövidített r -nek önálló betűként való használatát. Mindezek következtében végül csak helyeselhetjük Jakobovich Emil véleményét, hogy határozottan tagadta az $r = |$ jegynek a székelyszerzi felirathoz való előfordulását.

Telegdi Rudimentája s a rovásnaptár $r = |$ -je közötti összefüggés alaposabb kimutatására ma nincs megfelelő anyagunk. Erről csak ezután napfényre kerülendő emlékek fognak esetleg felvilágosítani. Egy dolgot azonban még most meg kell beszélnünk.

Nagy Géza megállapítása⁴⁶ óta kétségtelen, hogy az $r = H$ jegy a türk *velaris r* jegyből (*baö.* 22.) származott.⁴⁷ Sem *Sebestyén Gyula*,⁴⁸ sem *Németh Gyula*⁴⁹ nem tagadták ezt, sőt határozottan helyeselték. *Sebestyén* hozzá még reámutatott az alaki változás mibenlétére is. Nem

⁴⁶ *Ethnographia*. 6—1895. évf. 274—275. l.

⁴⁷ A türk *velaris r* jegy alakját illetőleg l. *W. Radloff*: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (St. Petersburg, 1895.) 2. l., továbbá *V. Thomsen*: Inscriptions de l'Orkhon. 9., 31—32. l. Thomsen a *baö.* 22. alatti alapalak mellett a jenisszeji türk feliratokból két változatot is közöl. (1. a baloldali függőlegesnek csupán felső harmada van meg, az összekötő ferde vonal onnan halad a jobboldali függőleges felső végéhez, ez a változat fordul elő a talaszvölgyi nyugati türk feliratokban is, l. *J. Németh*: Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan, *Kőrösi Csoma-Archivum* 2—1926. évf. XXII—XXIV. mell.; 2. a baloldali függőlegesnek csupán kb. a felső fele, a jobboldalinak viszont csupán kb. az alsó fele van meg és a balról-lennről jobbra-felfelé haladó, összekötő ferde egyenes ezeknek az alsó, illetve a felső végét köti össze.) Világos tehát, hogy betűnknek már magában az anyairásban is több változata képződött. Jóllehet a mi rovásírásunk egyes késői, írott változatai meglehetősen megközelítik a most említett jenisszeji változatokat, mégis azt hiszem, bár nem lehetetlen, nem gondolhatunk arra, hogy közvetlenül a jenisszeji változatokból vezessük le a mi rovásírásunk eme változatait. Jegyünknek egyébként elég zavaros multja van magában az anyairásban is, mert Thomsen szerint az orkhoniban ugyan ritkábban, de a jenisszejiben gyakran megtörtént, hogy a két betűalakot felcserélték egymással, azaz a *velaris r*-t palatalis magánhangzóval kapcsolatban, a *palatalis r*-t viszont *velaris* magánhangzóval összekapcsolva alkalmazták.

⁴⁸ *RÉR.* 286. l.; *MRHE.* 157. l.

⁴⁹ *MRI.* 28. l.

okolta meg azonban az átalakulás szükségességét. Túlságosan mesterkélten képzelte el az átváltozást, holott az nagyon is egyszerű dolog: a rováskészítésnek természetes következménye. Az énlaki rovásírásos feliratról szóló tanulmányomban⁵⁰ már figyelmeztettem arra, hogy a türk írás — tekintve, hogy eleinte meglehetősen szigorúan ragaszkodott a kölcsönzött betűk nem rovásjellegű kerekdedebb és bonyolultabb összetételű alakjaihoz — eredetileg nem készült rovásírásnak, hanem később lett azzá.

A mi *r*-ünk átalakulását egyedül ehhez hasonlóval indokolhatjuk meg, de ezzel kielégítően meg is magyarázhatjuk. Semmi egyéb oka nem volt, mint, hogy *könnyebb a rovásvessző egész szélességét átérő egyenest metszeni, mint annak csupán a távolabbi felét.* Ennek az egyszerű, készítésbeli kényszerűségnek a hatása alatt nyúlt meg egész függőlegessé a baloldali felehosszúságú függőleges és ez a készítési eljárással megokolható változás egyúttal azt is bizonyítja, hogy a mi *r*-ünk nem mesterkéltnél módosítás, mint Sebestyén hitte, hanem *egyenes, szerves és élő folytatása a jenijszeji velaris r betűnek!*

R-ünk másik függőlegese rovásjellegén nincs mit tárgyalnunk.

Az összekötő egyenesnek — a rováskészítés következtében, ha a róvó jobb kezű — okvetlenül balról-alólról jobbra-felfelé kell irányulnia. Egészen úgy, mint a *baö. 1., 3a., 6b., 7., 10., 11., 12., 14b., 17a-b., 18a-b.,*⁵¹ *19-b.-n* láthatjuk. Ha ezeket a rovásjellegűbb változatokat gondosan megfigyeljük és eltekintünk az összekötő vonalnak ugyancsak a latin írás hatása következtében vízszintes helyzetűvé⁵² romlott válfajától is, négyféle változatot találunk közöttük:

a) Az összekötő ferde egyenes kb. a középmagasságban köti össze a két függőleges egyenest (*baö. 10a., 11., 12., 17a., 18a., 19b.*).

b) Az összekötő ferde egyenes a baloldali függőleges alsó vége irányából indul és a jobboldali függőleges középmagassága táján végződik (*baö. 1.,*⁵³ *18b.*).

c) Az összekötő ferde egyenes a baloldali függőleges felső harmadát köti össze a jobboldali felső végével (*baö. 3a., 17b.*).

d) Az összekötő ferde egyenes a baloldali függőleges alsó végét köti össze a jobboldali felső végével (*baö. 6b., 7., 14b.*).

Ez a kis csoportosítás világosan mutatja, hogy az *r*-nek — noha

⁵⁰ ÉRF. 12. jzt.

⁵¹ A *baö. 18a-b.* példák ellenkező irányúak ugyan, de valószínűleg azért, mert *keteji Székel Tamás balkezes volt.* V. ö. ÉRF. 12. jzt.

⁵² A rovásban ugyanis csak olyan vonalak vannak, amelyek a rovásvessző hossz tengelyét keresztben vagy ferdén metszik. A hossz tengellyel párhuzamosan, azaz vízszintesen haladó vonalakat kerülük, mert a fát hosszában-szálában nagyon alkalmatlan vágni, holott keresztben igen könnyű róni.

⁵³ A *nikolsburgi rovás jegysor* *r*-je látszólag az előbbi csoportba tartozik. Ha azonban az összekötő vonalkát meghosszabbítjuk, akkor a meghosszabbított iránya éppen a baloldali függőleges alsó végéhez ér ki. Hogy ez merő véletlen-e, vagy pedig szándékos jelenség (a vonal rövidege talán az utóbbi ellen szól), azt ma nem mondhatjuk meg, azonban *feltételelesen* szándékosnak tartva, ebbe a csoportba osztottam be.

mindvégig megőrizte az ősi anyabetű felemagasságban alkalmazott ferde összekötő egyenesét (*a*), keletkeztek olyan változatai is, amelyeknél az összekötő ferde egyenes nem ott, hanem lennebb (*b*) vagy fennebb (*c*) kötötte össze a függőlegeseket, illetve olyan is (*d*), amelynél ugyanabban az irányban halad ugyan, de a függőlegesek ellenkező két végét kapcsolja össze. Az anyabetűvel való legszorosabb megegyezés miatt az *a* csoportot kell vennünk eredeti alapalaknak, a többiek feltétlenül csak ennek az egyéni változatai, ha ugyan nem egyszerűen a kevésbé hű másolatok termékei. Minthogy az utóbbi nagyon is lehetséges, ezeknek a változatoknak az összefüggéseire nem érdemes szót vesztegetnünk mindaddig, amíg újabb eredeti emlékek nem kerülnek elő s nem járulnak hozzá a maguk tanulságaival a még nem egészen világos részletek felderítéséhez.⁵⁴

Foglaljuk össze röviden és fejlődési sorrendben az eddigieket. Rovásírásunk H (*baö. 17a., 10a.*) jegye szerves leszármazottja, élő folytatása a jenijszeji türk *velaris r*-nek (*baö. 22.*). Attól alakilag — az e dolgozatban nem tárgyalt hangzóugratást teljesen figyelmen kívül hagyva — csupán a baloldali függőlegesnek rováskészítési okok következtében szükségszerűleg bekövetkezett meghosszabbodásával tér el. A rováskészítési eljárás azonban esetleg egyéni mellékalakokat (az *a* csoport további változatai, *b-d*) is termelt ki, majd később okvetlenül a latin H hatása alatt, teljesen olyan alakúvá (*baö. 19a., 20.*), hanyatlása, elmúlása idején végül ívelt vonalúvá (*baö. 5a., 8a., stb.*) lett.

Egyszerű alakja rendkívül alkalmas volt összerovásokra. De talán éppen ezek a remek egyberovások okozták vesztét is. A későbbi, már nem rovó, hanem csupán író kedvelői ugyanis nem értvén meg Telegdinek erről nem eléggé szabatosan, hanem félreérthetésekre nagyon is alkalmat nyújtóan megszövegezett szabályát, elhagyták a függőlegeseket és a kezdetben még jellegzetes ferde egyenest (*baö. 2., 3b.*) utóbbi ívelt ferdévé (*baö. 9a.*) meg függőleges egyenessé (*baö. 5b.*) alakították át. Mivel pedig az utóbbi esetben teljesen olyan alakú volt, mint az *sz* rovásjegye, különféle mellékvonalkák hozzáillesztésével kísérte meg a hangértékbeli különbséget érzékeltetni (*baö. 10b., 21a.*) vagy pedig egyszerűen az *sz* jelét hagyták ki a rovásjegysorból (*Kájoni*). A XVII. század folyamán teljesen külön- és önállóvá lett rövidítés eredeti jelentése annyira elhomályosult, hogy amire a rovásírásban sohase volt példa — a két jegyet a latin írás hatása alatt *kis r* és *nagy R* gyanánt alkalmazták (*Miskolczi Csulyak István, Harsányi—Hickes, Kaposi—Bél*).

Ferenczi Sándor.

⁵⁴ Arra mégis reá kell mutatnom, hogy a *b* és *d* csoportbeli válfajok még a rovásveszőn előállhattak, mert könnyebb a baloldali függőleges alsóvégétől, azaz a rovásvesző inneső szélétől metszeni a részút felfelé haladó egyenest, mint a rovásvesző közepén kezdeni a metszést. Mivel azonban igen kevés korai ilyen adatunk van, még se merem határozottan leszögezni, hogy ez az alak már akkor feltétlenül megvolt, mert ebben az esetben ezek a válfajok a maguk könnyebb róhatóságával feltétlenül kiszorították volna az ősi *a* alakot, ez pedig nem történt meg, hiszen egész végig fennmaradt.